

УДК (UDC) 94 (477+438) "1917/1921"

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2025.3\(51\).814](https://doi.org/10.33782/eminak2025.3(51).814)

POLISH DEMOCRATS IN UKRAINE: IDEOLOGY AND ATTITUDE TO UKRAINIAN STATE FORMATION (1917-1921)

Olga Bilobrovets

Zhytomyr Ivan Franko State University (Zhytomyr, Ukraine)

e-mail: bilobrovets@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6638-3815>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to clarify the essence of the ideology of Polish democrats in Ukraine and the factors that influenced it, and to determine and substantiate their attitude to the processes of Ukrainian statehood formation.

The scientific novelty of the study is in presenting the political positions of Polish democrats in Ukraine during the period of Ukrainian state formation, determining the motives and reasons for supporting the Ukrainian government, and clarifying their participation in the social and political life of Ukraine.

Conclusions. The unification of Polish democratic groups into the 'Polish Democratic Central' party at the 3rd Congress of Polish Public Organizations in Kyiv in June 1917 distinguished them as a separate political camp in Ukraine. It included progressive landowners, entrepreneurs, and liberal-minded intellectuals. Ideologically, they opposed the representatives of the conservative-nationalist camp, as they advocated concessions to the working masses, recognition of the rights of peoples to political development, in particular the Ukrainian people, and supported the Polish authorities formed in the territories occupied by Germany and Austria-Hungary.

The formation of democratic views of the representatives of the camp occurred because of the striving to preserve national identity in conditions of statelessness and restrictions on the Polish population in the Russian Empire, their participation in student self-education circles, and student organizations 'Korporacja' and 'Filarecja'. Thanks to active participation in public and political life while studying at universities in Kyiv, Moscow, and Dorpat, they became acquainted with advanced ideas for the protection of human rights, recognized the need to fight for the freedom of peoples, and shared socialist ideas for building a just society.

During the Ukrainian National Revolution, Polish democrats supported the Ukrainian Central Rada, joined the Mala Rada (Small Council) and the Ukrainian government, having formed the Vice-Secretariat for Polish Affairs. Under the Hetmanate, the democrats contributed to the establishment of official relations between the Regency Council in Warsaw and the UNR, participated in negotiations between the Directory and the government of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1919, and were members of the Directory government in 1920.

Support for the state independence of Ukraine was based on the ideas of Prometheism (pol. *Prometeizm*), accepting Ukrainians as allies in the fight against Russia and Bilshovysm, and defending their own interests – preserving private property on Ukrainian lands. Those positions were also the starting point for ensuring state interests and forming the eastern borders of the Second Polish Republic.

Keywords: Polish democratic camp, Ukrainian national revolution, ideology, state independence, Poles in Ukraine

ПОЛЬСЬКІ ДЕМОКРАТИ В УКРАЇНІ: ІДЕОЛОГІЯ ТА СТАВЛЕННЯ ДО УКРАЇНЬСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (1917-1921)

Ольга Білобровець

Житомирський державний університет (Житомир, Україна)

e-mail: bilobrovets@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6638-3815>

АНОТАЦІЯ

Метою статті є з'ясування сутності ідеології польських демократів в Україні та факторів, що на неї впливали, визначення й обґрунтування їх ставлення до процесів творення української державності.

Наукова новизна дослідження полягає у представленні політичних позицій польських демократів в Україні в добу українського державотворення, визначенні мотивів і причин підтримки української влади, з'ясування їх участі у суспільно-політичному житті України.

Висновки. Об'єднання на III з'їзді польських організацій у Києві в червні 1917 р. польських демократичних груп у партію «Польський демократичний Централ» виділило їх як окремий політичний табір в Україні. До нього належали прогресивні землевласники, підприємці й інтелігенція ліберальних поглядів. Ідеологічно вони протистояли представникам консервативно-націоналістичного табору, оскільки виступали за поступки трудящим масам, визнання прав народів на політичний розвиток, зокрема українського народу, підтримували польську владу, сформовану на окупованих Німеччиною й Австро-Угорщиною землях.

Формування демократичних поглядів представників табору відбувалося завдяки прагненню зберегти національну ідентичність в умовах бездержавності й обмежень польського населення у Російській імперії, їх участі в учнівських гуртках самоосвіти, студентських організаціях «Корпорація» та «Філареція». Завдяки активній участі у громадсько-політичному житті під час навчання в університетах в Києві, Москві, Дерпті, вони знайомилися з передовими ідеями захисту прав людини, визнавали необхідність боротьби за свободу народів, розділяли соціалістичні ідеї побудови справедливого суспільства.

Під час Української національної революції польські демократи підтримали Українську Центральну Раду, увійшли до складу Малої ради та українського уряду, сформувавши Секретаріат польських справ. В умовах Гетьманату демократи сприяли налагодженню офіційних відносин між Регентською Радою у Варшаві та УНР, брали участь у переговорах між Директорією та урядом Речі Посполитої у 1919 р., входили до складу уряду Директорії у 1920 р.

Підтримка державної незалежності України базувалася на ідеях прометеїзму, прийнятті українців союзниками у боротьбі проти Росії та більшовизму, на відстоюванні власного інтересу – збереженні приватної власності на українських землях. Ці позиції були вихідними також і для забезпечення державних інтересів і формування східних кордонів Другої Речі Посполитої.

Ключові слова: польський демократичний табір, Українська національна революція, ідеологія, державна незалежність, поляки в Україні

Вступ

Події Української національної революції та боротьба за державність стали поворотним, визначальним моментом для всього населення в Україні, зокрема поляків. Демократичні зміни, запроваджені після Лютневої революції 1917 р. створили умови для розвитку національно-визвольного руху та відстоювання національних і політичних прав українського народу. Низка українських державотворчих процесів революційної доби, зокрема перетворення Української Центральної Ради на парламент, проголошення Української Народної Республіки та її незалежності вимагали формування до них політичної позиції національних меншин, у тому числі й поляків. Загалом, визнаючи українську владу, представники польських політичних таборів – консервативно-націоналістичного, демократичного та соціалістичного, по-різному поставилися до політики центральних органів української влади та участі у них.

Метою дослідження є визначення й обґрунтування ставлення польських демократів в Україні до процесів творення української державності на всіх її етапах. Для розкриття теми доцільним є з'ясування умов та обставин формування демократичного світогляду та факторів, які впливали на позицію польських демократів, їх участь у громадсько-політичному житті України.

Огляд літератури

Перші дослідження участі польських політичних сил у подіях 1917-1918 рр. в Україні представлені у праці польського історика Г. Яблонського¹, яка з'явилася у післявоєнний час і стала основою для подальших досліджень сучасних істориків.

Розгляду різних аспектів участі поляків у суспільно-політичному житті України доби державотворення присвячено низку статей сучасних польських та українських істориків. Так, діяльність польських політичних сил Наддніпрянської України у 1917-1918 рр. проаналізовано у статті М. Потапенка². У контексті ставлення до української державності польських революційних партій показано також позицію польських демократів у спільному дослідженні П. Гай-Нижника та М. Потапенка³. Виникнення та діяльність Польського політичного союзу в Україні розкрито у статті польського історика М. Коженювського⁴.

Упродовж останніх років проведено дослідження життя та діяльності окремих польських демократів в Україні 1917-1921 рр. Це монографії Г. Бартошевіча про відомого польського дипломата Р. Кнолля⁵, Т. Снайдера про Г. Юзевського⁶, Г. Борковської про С. Стемповського у варшавський період його життя⁷. Окремі статті написано про погляди Є. Старчевського⁸. Однак, узагальнена

¹ Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917-1918. Warszawa, 1948. 165 s.

² Потапенко М. Польські політичні сили Наддніпрянської України у добу Центральної ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Література та культура Полісся*. 2015. Вип. 79. С. 127-136.

³ Гай-Нижник П., Потапенко М. Польські революційні політичні партії в Наддніпрянщині 1917-1918 рр.: ставлення до питання державності України. *Гілея*. 2021. Вип. 165 (10). С. 13-21.

⁴ Korzeniowski M. Polski Związek Polityczny na Rusi – powstanie, organizacja i działalność. *Polacy na Ukrainie. Od powstania Styczniowego do XXI wieku*. Warszawa, 2024. T. 1. S. 139-152.

⁵ Bartoszewicz H. Roman Knoll. Polityk i dyplomata. Warszawa, 2018. 264 s.

⁶ Snyder T. Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainie. Kraków. 2008. 345 s.

⁷ Borkowska G. Maria Dąbrowska i Stanisław Stempowski. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1999. 162 s.

⁸ Dębski S. Liga Narodów i instytucjonalizacja polityki międzynarodowej a interes Polski: uwagi Eugeniusza Starczewskiego z marca 1919 r. *Arcana: kultura, historia, polityka*. 2012. № 6. S. 169-180; Білобровець О. Перспективи розвитку Європи в поглядах польського демократа Євгенія Старчевського. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2024. Вип. 15. С. 120-129.

характеристика польського демократичного табору, їх ставлення до українського державотворення на сьогодні відсутні.

Основою для написання даного дослідження став аналіз спогадів відомих польських демократів – С. Стемповського⁹, Г. Юзевського¹⁰, праці Є. Старчевського¹¹, Яна Урсіна-Замараєва¹², архівні документи та польськомовний щотижневик «Київський журнал» («Dziennik Kijowski»).

СТВОРЕННЯ ТА ІДЕОЛОГІЯ ПОЛЬСЬКОГО ДЕМОКРАТИЧНОГО ТАБОРУ В УКРАЇНІ

Польський демократичний табір виокремився у польському суспільно-політичному житті після Лютневої революції 1917 р. у Росії. У багатьох містах Російської імперії почали виникати польські демократичні клуби, які об'єднували ліберально-буржуазних діячів і деяких членів Польської партії соціалістичної (ППС-фракції і ППС-лівиці) (Polska Partia Socjalistyczna). Почесним головою Демократичного клубу в Москві став А. Ледніцький, який напередодні очолив Ліквідаційну комісію у справах Королівства Польського¹³. Ідеологічно польські ліберальні та помірковані демократичні кола відрізнялися від консерваторів і польських націоналістів (ендеків – Narodowych Demokratów) тим, що засуджували їх релігійну нетолерантність, крайній націоналізм, політичний і суспільний консерватизм, що не передбачали ніяких поступок працюючим масам. Крім того, у них була різна оцінка подій у Росії та ситуації у Польщі. Ліберал-демократи були також переконані, що у Польщі в умовах війни та німецько-австрійської окупації формувалися основи державності, які гарантували розвиток парламентаризму та демократії¹⁴.

В Україні ліберально-демократичний напрямок був представлений колами прогресивних землевласників, підприємців та інтелігенції ліберального спрямування. Це були активні учасники суспільно-політичного життя, відомі своїми виступами проти політики царської влади, прихильники демократичних перетворень, відродження польської держави, визнання українського народу господарем в українських етнічних землях, які створили в Україні кілька нелегальних організацій на початку Першої світової війни.

Впливи Польського демократичного союзу (ПДС) (Polski Związek Demokratyczny), утвореного на початку Першої світової війни в Києві з ходом подій почали зростати. Головним ідеологом Союзу був київський юрист Євгеній Старчевський, який мав дружні стосунки з родиною Кноллів, насамперед з

⁹ Stempowski S. Pamiętniki 1870-1914. Wrocław, 1953. 442 s.; Stempowski S. Ukraina (1919-1920). Zeszyty historyczne. 1972. № 21. S. 64-88; Stempowski S. Z pamiętnika (Wojna. Pogrom – 1914-1917). Zeszyty historyczne. 1973. № 23. S. 101-140; Stempowski S. Z pamiętnika. Zeszyty historyczne. 1973. № 24. S. 68-131.

¹⁰ Józewski H. Zamiast pamiętnika. Zeszyty Historyczne. 1982. № 59. S. 3-65; Józewski H. Zamiast pamiętnika. Zeszyty Historyczne. 1982. № 60. S. 65-157; Józewski H. Zamiast pamiętnika. Zeszyty Historyczne. 1983. № 63. S. 3-75.

¹¹ Starczewski E. Ewolucja przyszłości: myśli na dobre. Kraków, 1905. 164 s.; Starczewski E. Nasze sprawy. Kijów: L. Idzikowski, 1916. 170 s.; Starczewski E. Życie polskie na Ukrainie. Kijów: skł. gł. N. Gieryn, 1917. 48 s.

¹² Ursyn-Zamarajew J. Pierwsze walki o niepodległość Ukrainy: (ruch ukraiński 1917-1918 roku). Warszawa: L. Idzikowski, 1920. 52 s.

¹³ W klubie Demokratycznym w Moskwie. Dziennik Kijowski. 1917. 29 marca. № 84. S. 2.

¹⁴ Manusiewicz A. Polacy w Rewolucji Październikowej (luty – październik 1917 r.). Warszawa: KIW, 1967. S. 65.

батьком Люціаном, а потім з його сином Романом¹⁵. Р.Кноль був також засновником клубу «Огніво», в якому збиралися заможні землевласники, фінансисти та представники польської інтелігенції і де часто проводилися зібрання членів організації¹⁶. У березні 1917 р. відбулася легалізація та проведено організаційне засідання Польського демократичного союзу. До його правління увійшли відомі представники польської інтелігенції Києва – Ю.Бромінський, Р.Кноль, М.Міцкевич, Й.Пересвіт-Солтан, Ю.Печентовський, Старчевський та ін.¹⁷ У статуті цієї організації зазначалось, що «польське населення в Україні, як всієї еміграції в Росії підпорядковує свою діяльність польській владі в Польщі та визнає український народ господарем на своїй землі»¹⁸.

Одночасно у Києві було утворено ще низку організацій демократичного спрямування. У студентському середовищі виник «Демократичний союз польської молоді» (ДСПМ) (Związek Demokratyczny Młodzieży Polskiej). Організація визнавала права народів на створення національних держав в етнографічних межах та їх розширення за згодою місцевого населення¹⁹. Постулати, які відповідали вимогам демократичного табору, задекларувала на своєму засіданні у квітні 1917 р. організація Польська демократична спілка на Русі (Polskie Zrzeszenie Demokratyczne na Rusi)²⁰. У травні легалізувалась ще одна демократична організація – Демократична незалежницька група (ДНГ) (Polskie Stronnictwo Demokratyczno-Niepodległościowe), що існувала з листопада 1914 р. і до якої належали: редактор видання «Клоси Українське» Ян Урсин-Замараєв, К.Валігурський, Т.Гаржтецький та ін.²¹

Значна частина представників польських демократичних організацій, зокрема К.Валігурський, М.Баранецький, Р.Кноль увійшли до правління репрезентативного органу польського населення в Україні – Польського комітету виконавчого на Русі (ПКВ) (Polski Komitet Wykonawczy na Rusi). Він був створений на Першому з'їзді польських організацій у Києві 6 березня 1917 р. й об'єднав поляків різних політичних спрямувань. Головою Комітету обрано керівника Народових демократів (ендеків) у Києві Й.Бартошевіча²². Комітет відразу надіслав телеграми до нової російської влади – Тимчасового уряду та делегував своїх представників до київських влад²³.

Різні підходи польських громадських діячів до розуміння польської політики та завдань поляків в Україні привели до розколу польських політичних сил на III з'їзді польських організацій у червні 1917 р. у Києві. Представники ліберально-демократичного табору виступили проти екстериторіальної політики ендеків і підготовленої ними резолюції партійно-політичного характеру, що перебільшувала повноваження з'їзду²⁴. Залишивши з'їзд, вони утворили нову

¹⁵ Bartoszewicz H. Roman Knoll. Polityk i dyplomata... S. 21.

¹⁶ Центральний державний історичний архів, м. Київ (ЦДІАК). Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3099. Арк. 18.

¹⁷ Polski Związek Demokratyczny. *Dziennik Kijowski*. 1917. 26 marca. № 83. S. 3.

¹⁸ Polski Związek Demokratyczny. *Dziennik Kijowski*. 1917. 02 kwietnia. № 88. S. 3.

¹⁹ Wśród młodzieży. *Dziennik Kijowski*. 1917. 24 marca. № 81. S. 3.

²⁰ Polskie Zrzeszenie Demokratyczne na Rusi. *Dziennik Kijowski*. 1917. 24 kwietnia. № 103. S. 3.

²¹ Grupa Demokratyczno-Niepodległościowa. *Dziennik Kijowski*. 1917. 11 czerwca. № 141. S. 3.

²² Zebranie organizacji polskich. *Dziennik Kijowski*. 1917. 07 marca. № 66. S. 3.

²³ Korzeniowski M. Polacy w Kijowie wobec Rządu Tymczasowego (marzec-lipiec 1917 roku). *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 2019. № 10 (2). S. 73. DOI: <https://doi.org/10.31648/pw.5462>

²⁴ Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18-24.06.1917 r. Winnica, 1917. S. 29.

партію – Польський демократичний Централ (ПДЦ) (Polska Centrala Demokratyczna). Головою партії обрано Станіслава Стемповського. Нова партія об'єднала польські демократичні організації: Польський Демократичний Союз, Польське Демократично-незалежницьке об'єднання, Польський політичний союз, Союз демократичної молоді та Демократичний робітничий союз²⁵.

Після сецесії демократи визнавали необхідність у державних і загальнонаціональних питаннях підпорядковуватися рішенням польського уряду у Варшаві – Тимчасовій Державній Раді (Tymczasowa Rada Stanu); рішення ПВК мали би стосуватися місцевого відстоювання прав польського населення в Україні²⁶. Таким чином, польські демократи в Україні визначилися та чітко заявили про свою позицію щодо українського державотворення і ключових питань тодішньої польської політики. Насамперед, це підтримка прагнень українського народу до національного та політичного розвитку.

ВИТОКИ ФОРМУВАННЯ ІДЕОЛОГІЇ ПРЕДСТАВНИКІВ ПОЛЬСЬКОГО ДЕМОКРАТИЧНОГО ТАБОРУ В УКРАЇНІ

Важливим для розуміння політики демократів в Україні у переломні моменти історії є з'ясування витоків формування їх поглядів і позицій у громадсько-політичному житті. Насамперед, це прагнення зберегти національну ідентичність в умовах бездержавності й обмеження прав польського населення. Початково сім'я ставала осередком збереження почуття польськості, що пізніше утверджувалося завдяки участі у польських учнівських і студентських організаціях та під впливом соціалістичних ідей. З цією метою польське населення проводило конспіративну освітню та культурну діяльність. Народжений у Києві, Генрик Юзевський згадує, що «у сім'ї панувала Польща, а за порогом польського дому починався російський світ, в якому «безапеляційно і всевладно панувала російська версія визнання дійсності»²⁷.

В учнівському середовищі у російських гімназіях створювалися гуртки самоосвіти. Батько Романа Кнолля належав до такого гуртка у Житомирі, а сам Роман входив до таємної учнівської організації у класичній гімназії Києва, якій патрунувала організація студентів поляків університету та політехніки «Корпорація»²⁸. Члени організації зобов'язувались не тільки у Києві, а й у провінції мати тісні стосунки з академічною молоддю, що знаходилася в околицях²⁹. Для координації товариств учнів середніх навчальних закладів утворилося Центральне бюро учнівських організацій, яке мало свій статут і сприяло матеріальній, моральній допомозі. До нього входили з дорадчим голосом делегати Київської студентської організації «Корпорація» та «Полонія». Остання знаходилася під впливом національних демократів (ендеків)³⁰.

«Корпорація» об'єднувала більш радикальну молодь і включала до сфери свого впливу польський пролетаріат, а також робітників інших національностей³¹.

²⁵ Ursyn-Zamarajew J. Pierwsze walki o niepodległość Ukrainy... S. 19.

²⁶ Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917-1918... S. 29.

²⁷ Józewski H. Zamiast pamiętnika. *Zeszyty Historyczne*. 1982. № 60. S. 65-157.

²⁸ Bartoszewicz H. Roman Knoll. Polityk i dyplomata... S. 14.

²⁹ ЦДІАК. Ф. 275. Оп. 2. Спр. 95. Арк. 96.

³⁰ Ibid. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3136. Арк. 11.

³¹ ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3271. Арк. 2.

До радикально-прогресивного напрямку на початку 20 ст. належали студенти Київського університету св. Володимира Г. Юзевський, Р. Кноль, Й. Пересвіт-Солтан та ін. На квартирі у Й. Пересвіт-Солтана, пізніше відомого адвоката, часто відбувалися зібрання прихильників напрямку³². Членами Корпорації були також відомі у майбутньому державні, громадські, наукові та культурні діячі. Про свою участь у цій організації, як керівника відділу самоосвіти, згадує відомий польський хімік, міністр релігійних конфесій і народної освіти В. Свентославський³³. За участь у цій організації в 1911 р. поліція заарештувала групу студентів Київського університету³⁴. Після проведених у жовтні 1912 р. обшуків у 26 відомих діячів польської організації «Корпорація» її діяльність ослабла й у березні 1913 р. Рада «Корпорації» подала у відставку³⁵.

Після цього серед «корпорантів» відбувся розкол, частина їх відійшла до новосформованої організації «Філареція». Її формуванням займався, зокрема, студент КПІ Стефан Беневський³⁶. Причетним до створення «Філареції» був також Г. Юзевський, який згодом її очолив, а також Р. Кноль³⁷. Як представник київської філарецької молоді Юзевський у липні 1914 р. поїхав до Варшави, де зустрівся, на відсутності Ю. Пілсудського, з кількома членами ППС-фракції. Повернувшись, він став зв'язковим між Києвом і Легіонами ППС³⁸. «Філареція» стала осередком, де формувалися демократично-радикальні погляди польської студентської молоді.

Частина майбутніх польських демократів з України навчалася в інших містах Російської імперії, зокрема Є. Старчевський і С. Стемповський – у м. Дерпт. Університет там відзначався вільнодумством і більшою автономією у порівнянні з іншими російськими університетами. Саме там Станіслав Стемповський захопився соціалістичними ідеями та пройшов «школу соціалістичної преси», займався перекладами революційної літератури³⁹. Участь у підпільних учнівських і студентських організаціях, знайомство із соціалістичними ідеями сприяло формуванню прогресивних поглядів майбутніх демократичних лідерів.

УЧАСТЬ ПОЛЬСЬКИХ ДЕМОКРАТІВ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ

Після перетворення УЦР у представницький орган влади в Україні представники партії ПДЦ підтримали її, увійшовши разом з членами ППС-фракції та ППС-лівіці до українського уряду. Зі свого середовища ПДЦ делегувала до Малої Ради В. Рудницького, добре обізнаного в українських політичних течіях, і його заступником Й. Почентовського, на генерального секретаря до польських справ – Мечислава Міцкевича, відомого адвоката, заступника голови ПДЦ⁴⁰.

Польська демократія у Києві рішуче стала на бік підтримки створення української держави, підтримавши незалежницькі прагнення українського народу. Однак, ще до 1914 р. українське та польське громадське життя майже не перетиналося. Більшість поляків не бачила у київському світі якогось виразного

³² Glinka X. W cieniu złotej bramy. *Pamiętnik Kijowski*. 1959. T. 1. S. 225.

³³ Świątosławski W. Notatki, wspomnienia, komentarze. Warszawa, 2000. S. 19.

³⁴ ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 861. Спр. 20. Арк. 20.

³⁵ Ibid. Ф. 275. Оп. 2. Спр. 94. Арк. 22.

³⁶ Ibid. Ф. 442. Оп. 864. Спр. 75. Арк. 35.

³⁷ Bartoszewicz H. Roman Knoll. Polityk i dyplomata... S. 14.

³⁸ Józewski H. Zamiast pamiętnika. *Zeszyty Historyczne*. 1982. № 59. S. 12.

³⁹ Borkowska G. Maria Dąbrowska i Stanisław Stempowski. Kraków, 1999. S. 15.

⁴⁰ Ursyn-Zamarajew J. Pierwsze walki o niepodległość Ukrainy... S. 20.

українського обличчя – суспільної чи політичної позиції. Вони вважали, що перед Першою світовою війною українські амбіції не виходили за межі театру і т. зв. «товстих журналів»⁴¹. Разом з тим, Г. Юзевський відзначав, що прогресивна польська й українська молодь, перейнята соціалістичними ідеями, вже напередодні Першої світової війни об'єднувалася у боротьбі за свободу та незалежність Польщі й України. Свідченням тому була польсько-українська відозва⁴².

Після повернення до України у 1917 р. Юзевський відзначив «вибух України», який був чимось блискучим і нечуваним. В одну мить повсталла українська держава з усіма державними атрибутами⁴³. Це було вражаюче, оскільки незважаючи на активну русифікацію, вона «повставала до незалежності, як фенікс з попелу сірих днів Південно-Західного краю»⁴⁴.

У засадничих положеннях польських демократів, розкритих, насамперед, у публіцистичних працях Старчевського, визнавалось право кожного народу на самовизначення⁴⁵. Під час революційних подій 1917 р., ще у період юридичної невизначеності державного становища України, демократами беззаперечно приймалося твердження, що господарем краю у тій чи іншій формі є український народ. При цьому мали бути забезпечені права польського населення, як культурної та впливової національної меншості. Ним відзначалося, що раз і назавжди треба було «відкинути думку про те, що тут могли б запанувати стосунки часів колишніх»⁴⁶.

Швидкість українського духу, який виріс і набрав вражаючих розмірів, була несподіваною для російського центру, як відзначав Р. Кноль у своїх «Українських нотатках». У червні прийшов момент, коли петербурзькі міністри змушені були капітулювати перед Радою, визнаючи створений нею орган – Генеральний секретаріат як своїх представників на території України. Він також відзначив особливий характер української революції, що був відмінний від російської. Після більшовицького перевороту Росія продовжила справу свого внутрішнього знищення, натомість Україна перейшла до конструктивної праці⁴⁷. У грудні 1917 р. у Кнолля були сподівання щодо проведення аграрних реформ без катаклізмів і без шкоди для культурного розвитку краю.

Кноль спостерігав в українському політикумі як проросійські тенденції та схильність до федералізму з Росією, так і незалежницькі прагнення, які вважав за необхідне підтримувати усіма силами. На його думку, діяльність польської демократії сприяла визнанню Генерального Секретаріату Тимчасовим урядом і подальшим проявам національного самовизначення України, висуваючи гасло повної незалежності України від Росії⁴⁸. У нових післяреволюційних умовах Урсин-Замараєв вважав, що полякам треба перестати дивитись на українське питання очима російської політики. Все, що Росія робила в Україні, було запереченням

⁴¹ Józewski H. Zamiast pamiętnika. *Zeszyty Historyczne*. 1982. № 60. S. 92.

⁴² ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 548. Арк. 114.

⁴³ Józewski H. Zamiast pamiętnika. *Zeszyty Historyczne*. 1982. № 59. S. 18.

⁴⁴ Józewski H. Zamiast pamiętnika. *Zeszyty Historyczne*. 1982. № 60. S. 120.

⁴⁵ Starczewski E. *Nasze sprawy...* S. 42.

⁴⁶ Starczewski E. *Życie polskie na Ukrainie...* S. 13.

⁴⁷ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, (AAN). Z. 1741. Syg. 1. S. 2.

⁴⁸ Ibid. S. 2.

України та української національної ідеї⁴⁹. У внутрішньополітичних дискусіях і на міжнародній арені польські демократи підтримували державну окремішність українців, усвідомлюючи її значення для безпеки та розвитку відродженої польської держави.

У суперечці з ендеками щодо нездатності українського народу до державотворення Стемповський в окремій думці, висловленій до Меморандуму ПВК, спрямованого прем'єр-міністру І.Падеревському у березні 1919 р., аргументовано заперечив дану тезу. Спроможність українського народу полягала у його життєздатності, яку він завжди проявляв під чужим пануванням і навіть під реакційними урядами царів і московських чиновників і не втратив свого національного обличчя⁵⁰.

Як зазначав Юзевський, польське суспільство, на відміну від російського, не було ворогом українській державності. Україна дала польському життю новий подих, створила умови освітньої, культурної та суспільної діяльності, забезпечила культурну автономію. «Польський Київ переживав ренесанс»⁵¹. Короткий період діяльності УЦР продемонстрував її демократичну сутність, прагнення до створення суспільства із забезпечення прав національних меншин.

Якою мала бути польська національна автономія в Україні визначав ідеолог демократів Старчевський. На відміну від ендеків, він вважав, що вона «повинна обмежитись вирішенням винятково культурних справ». Тут мова йшла про мову, освіту, школи, культурні та філантропічні інституції, у певній мірі господарські справи. До її повноважень зовсім не повинні належати ані загальногромадянські справи, не пов'язані з даною національністю, ані національні справи, які існують за межами даної держави⁵².

Після державного перевороту та встановлення гетьманату Павла Скоропадського Міністерство польських справ припинило свою діяльність. Лідер польських демократів Є. Старчевський виїхав до Варшави, однак тримав зв'язок з низкою польських діячів у Києві. Тут, у квітні 1918 р. було створено Союз Діяльної Національної Політики (*Związek Czynnej Polityki Narodowej*), до якого увійшли Є. Старчевський, С. Радзивілл, Ю. Крasicький, Ян Токажевський-Карасевич, Л. Третяк і С. Ванькович. 28 травня 1918 р. Союз висловив подяку Регентській Раді за лояльну позицію щодо України гетьмана Павла Скоропадського та бажання налагодити дружні відносини з Польщею⁵³.

Роман Кноль працював у цей час в Міністерстві закордонних справ Польщі та написав низку рапортів, що стосувалися «української справи». Його зусиллями при гетьманському уряді було акредитовано головою польської місії від Регентської Ради Королівства Польського Станіслава Ваньковича⁵⁴. Р. Кноль вважав, що необхідно підтримувати стосунки з гетьманським урядом, але не допускати, щоб коаліційні країни рахувалися з поглядами росіян, з яких він складався. Кноль запропонував програму української політики Польщі, що полягала, зокрема у тому,

⁴⁹ Ursyn-Zamarajew J. Pierwsze walki o niepodległość Ukrainy... S. 37.

⁵⁰ Stempowski S. Ukraina (1919-1920)... S. 70.

⁵¹ Józewski H. Zamiast pamiętnika. *Zeszyty Historyczne*. 1982. № 60. S. 108.

⁵² Starczewski E. *Życie polskie na Ukrainie*... S. 16.

⁵³ Zięba A. Starczewski Tomasz Eugeniusz Marcelli (1862-1927). *Polski Słownik Biograficzny*. Warszawa, 2003-2004. T. XLII. S. 281-284.

⁵⁴ Центральний державний архів виконавчих органів влади (ЦДАВО). Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 4.

що Україна мала бути незалежною державою, причому слушним було б її зближення із західною культурою та державами, історично до неї наближеними. Тому вважав найкращою формою нової держави – федерацію Польщі, Литви й України⁵⁵.

Ян Урсин-Замараєв вважав, що поляки в Україні мали би спрямувати зусилля у напрямку підтримки сепаратизму України щодо Росії. У цьому контексті прихід до влади Павла Скоропадського він оцінював як відрив України від Сходу⁵⁶.

У серпні 1918 р., на хвилі незадоволення політикою гетьманського уряду та діями німецької окупаційної влади, опозиційними силами селян та української інтелігенції було створено Український національний союз і Директорію. Представники ПДЦ А. Станькевіч і С. Стемповський налагодили контакт з ними. Після приходу Директорії до влади та відновлення УНР у Києві відбулася нарада щодо долі поляків в Україні, на якій від ПДЦ були присутні С. Стемповський і Сведерський. Польська сторона не прийняла умов щодо визнання Східної Галичини, Холмщини та Підляшшя за українцями, тому закінчилась вона безрезультатно⁵⁷.

Війна більшовицької Росії проти УНР і боротьба з денікінцями у 1919 р. зумовили нову хвилю розрухи та насильств в Україні. Більшість польських демократів, зокрема Є. Старчевський, С. Стемповський і Г. Юзевський виїхали до Польщі. Їхня позиція щодо України формувалася, насамперед, повним несприйняттям більшовизму. Г. Юзевський вважав московський більшовизм «нищівною силою, що стирала в місиво особистості, середовища, народи. Це місиво мало стати матеріалом для вироблення московської моделі України. Завданням Москви була денационалізація та тотальна русифікація України, боротьба з усім, що говорило про Україну та нагадувало про Україну»⁵⁸.

Польські демократи з України підтримали уряди С. Петлюри та переговори, що проводилися з Ю. Пілсудським. Обговорення українського питання відбувалися на зібраннях ПДЦ на квартирі Є. Старчевського у Варшаві. Він також ініціював упродовж 1919 р. конференції за участю представників дипломатичної місії УНР у Польщі⁵⁹. Внаслідок переговорів між польською й українською стороною у січні 1920 р. двоє польських демократів – С. Стемповський, як міністр земельних справ, і Г. Юзевський, як міністр внутрішніх справ, увійшли до складу українського уряду⁶⁰.

Представники ПДЦ однозначно підтримали Варшавську угоду між УНР і Польщею у квітні 1920 р. і спільний похід проти більшовиків на Київ. Пройшовши разом бої, зазнавши поразки, підрозділи українського війська брали участь в обороні Варшави. Однак мирна конференція у Ризі не визнала УНР. Дізнавшись про її рішення позбавити С. Петлюру права на притулок, Г. Юзевський разом з трьома членами ПОВ попередив його про це та забрав з собою, переховуючи якийсь час у надійних друзів⁶¹.

⁵⁵ AAN. Z. 1741. K. 1. S. 128.

⁵⁶ Ursyn-Zamarajew J. Pierwsze walki o niepodległość Ukrainy... S. 35.

⁵⁷ Stempowski S. Z pamitnika. *Zeszyty histiryczne*. 1973. № 24. S. 123.

⁵⁸ Józewski H. Zamiast pamiętnika. *Zeszyty Historyczne*. 1982. № 60. S. 110.

⁵⁹ Stempowski S. Ukraina (1919-1920)... S. 80.

⁶⁰ Józewski H. Zamiast pamiętnika. *Zeszyty Historyczne*. 1982. № 60. S. 113.

⁶¹ Ibid. S. 124.

ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ПОЗИЦІЮ ПОЛЬСЬКИХ ДЕМОКРАТІВ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Що лежало в основі такої одностайної позиції представників польського демократичного табору в Україні у підтримці української незалежності. Чим вони керувалися, активно долучившись до творення української держави у той час, коли визнаної у світі польської держави ще не існувало. Насамперед, це були ідеї прометеїзму, боротьба за незалежність польської держави, визнання українців союзниками у цій боротьбі та відстоювання прав та інтересів польського населення в Україні.

До авторів прометеїської ідеї, які видали свої праці ще у 19 ст., належать Ю. Павліковський і М. Мохнацький. Вони вважали, що Росія є ворогом поляків і в боротьбі за незалежність польської держави необхідно спиратися на відцентрові сили, передусім – українців. Ці думки стали підґрунтям для ідеології політичної партії ППС на чолі з Ю. Пілсудським⁶². Польські демократи в Україні перебували під впливом ідей ППС і підтримували існуючу тоді польську владу у Варшаві. Один з лідерів польських демократів Стемповський у 1917 р. писав, що «якщо наша польськість має сенс і честь, то тільки тому, що десь будеється зруб нашої держави»⁶³.

Публіцист Є. Старчевський вважав, що цивілізаційна, державна та суспільна місія майбутньої польської держави полягає у поширенні свободи та справедливості у світі⁶⁴. На думку Кнолля, до послуг цієї держави були готові польські демократи в Україні, які стали хребтом польського державницького табору в еміграції та зайняли як у Росії, так і в Україні досить поважні позиції⁶⁵.

Крім патріотичних мотивів польськими демократами також рухав як державний, так і особистий інтерес. Більшість демократів були землевласниками. Вони виступали за збереження польської власності. Старчевський наголошував, що «поляки мають право існувати і розвиватися на історичних кресах і повинні дбати про наш стан володіння»⁶⁶. Кноль в «Українських нотатках» зауважив, що «українська справа» – це також і питання розгляду справ та інтересів польського народу на території колишніх земель Речі Посполитої, де у польських руках знаходиться біля 2 млн. десятин найродючішої землі, значна частина цукрового промислу та капіталу. Виходячи з цього, він розумів необхідність «залагодити польсько-українські антагонізми, побудувати їх на засадах демократичних і толерантних»⁶⁷.

Важливим у визнанні незалежності України було питання кордонів. У своїй першій публіцистичній праці 1905 р. Старчевський обґрунтовував і в наступних працях розвинув ідею щодо необхідності застосування у визначенні міждержавних кордонів етнографічного принципу⁶⁸. На противагу польським націоналістам, які вважали відродження польської державності у межах до 1772 р., виходячи з позиції прав народів на політичне самовизначення та збереження дружніх стосунків між сусідніми народами, він вважав можливим приєднання до Польщі

⁶² Bartoszewicz H. Roman Knoll wobec sprawy niepodległej Ukrainy 1917-1921. Z dziejów prometeizmu polskiego. *Polska i jej wschodni sąsiedzi*. 2005. T. 6. S. 11.

⁶³ Stempowski S. Z pamitnika (Wojna. Pogrom – 1914-1917). *Zeszyty historyczne*. 1973. № 23. S. 129.

⁶⁴ Starczewski E. *Nasze sprawy...* S. 26.

⁶⁵ AAN. Z. 1741. Syg. 1. S. 9.

⁶⁶ Starczewski E. *Nasze sprawy...* S. 44.

⁶⁷ AAN. Z. 1741. Syg. 1., K. 6.

⁶⁸ Starczewski E. *Ewolucja przyszłości: myśli na dobre*. Kraków, 1905. S. 158.

територій на захід від річки Буг і Сян, але не прийнятним включення Львова та Вільно, тому що вони знаходяться не в етнічно польських землях і були історичними столицями українців і литовців⁶⁹. Пізніше він прийняв точку зору Кнолля, який не тільки теоретично, а, передусім практично, з державно-політичної сторони розглядав питання польсько-українського кордону. У свідомості тогочасних польських політиків, у тому числі й демократів, панувало переконання, що Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя та частина Волині – це польські території.

Кноль під час революційних подій 1917 р. проявив свої видатні політичні та дипломатичні здібності. У жовтні 1917 р., перебуваючи разом зі Є. Старчевським на II з'їзді польської демократії, Кноль виступив з доповіддю на тему українсько-польських відносин. У ній він стверджував, що з точки зору створення польської держави у найближчому майбутньому було б доцільним залишити Литву та Білорусію в унії з Польщею, а підтримати незалежність України, як дружньої держави на кордоні з Польщею. Згідно з ідеями прометейської політики для безпеки польської держави було доцільно мати сусідами низку дружніх країн від Балтійського до Чорного моря, які б відділяли її від Росії⁷⁰.

Пізніше працюючи у різних представницьких і дипломатичних установах Кноль займався питанням східної політики, зокрема «української справи». У грудні 1917 р. з'явилися його Нотатки з «української справи», у 1918 р. низка рапортів та інструкцій, що стосувалися українського питання під час роботи у Державному департаменті Регентської Ради. Значні зусилля він доклав до встановлення представництва Польщі в Києві у вересні 1918 р. Працюючи в МЗС Польщі та відповідаючи за її східний напрямок політики, Кноль брав участь у переговорах з представниками уряду Директорії у 1919 р. Результати цих переговорів лягли в основу польсько-української угоди в квітні 1920 р. У питанні визначення українсько-польського кордону вона збігалася з рекомендаціями Кнолля. Східна Галичина визнавалася українською стороною у складі Польщі, а польсько-український кордон мав проходити по р. Збруч⁷¹. Це питання активно обговорювалося на перших сторінках польської преси, що вказувало на важливість цього питання для Польщі⁷².

Делегація УНР не була стороною переговорів у Ризі в 1921 р., де визначався польсько-український кордон. Для Кнолля українське питання залишалося актуальним і надалі. У колах бельведерського табору не зрікалися ідеї підтримки права українців до незалежності. Нова стратегія щодо України та Білорусії, подана Кноллем в одній із записок голові МЗС Є. Сапезі, полягала у розширенні рамок національних прагнень українців і білорусів по відношенню до Росії⁷³.

⁶⁹ Starczewski E. Nasze sprawy... S. 165.

⁷⁰ Bartoszewicz H. Roman Knoll wobec sprawy niepodległej Ukrainy 1917-1921... S. 26.

⁷¹ Pisuliński J. Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918-1923. Wrocław, 2004. S. 152.

⁷² Korzeniowski M. Wokół układu Piłsudski-Petlura. Porozumienie w świetle publikacji wybranych tytułów polskiej prasy codziennej. *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 2023. № 14 (2). S. 55-72. DOI: <https://doi.org/10.31648/pw.9702>; Jurkowski R. „Dziennik Poznański” i „Kurier Poznański” wobec kwestii polskiej granicy wschodniej w czasie rokowań preliminaryjnych w Rydze (21 września – 12 października 1920 r.). *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 2023. № 14 (1). S. 149-160. DOI: <https://doi.org/10.31648/pw.9028>

⁷³ Bartoszewicz H. Roman Knoll. Polityk i dyplomata... S. 53.

Попри поразку УНР у боротьбі з більшовиками польські демократи, прихильники прометеїзму продовжували підтримувати український незалежницький рух. Вихідною позицією для них був сам факт проголошення й існування української держави, відбутися якій не дозволили надзвичайно складні зовнішні умови та внутрішні протиріччя. Урсин-Замараєв у травні 1919 р. зауважував, що «у поляків в Україні, там народжених і вихованих, живе гаряча любов до української землі»⁷⁴.

Стемповський значну частину свого життя провів на Поділлі серед українських селян, яких поважав і заявляв, що він є «настільки поляком, як і українцем»⁷⁵. Він добре розумів прірву, яку викопала колонізаторська політика шляхти та відділив себе від кресових поляків-землевласників, значна частина яких були бездумними та розпусними. Свою діяльність серед українських селян трактував як борг, сплачений народові та землі, що його живила і яку любив⁷⁶. Про українсько-польське «ми» і про глибокий непояснювальний зв'язок двох народів, як про «*imponderabilia*», згадує Юзевський⁷⁷. Висловлювання польських демократів свідчать не тільки про матеріальний інтерес і прагматичний розрахунок в українських землях, а й про глибоку прив'язаність до землі й українського народу.

Висновки

Таким чином, представники табору польських демократів в Україні під час Української національної революції та боротьби за державність сформуливали своє ставлення до українського державотворення як визнання та підтримку незалежницьких прагнень українського народу. Після легалізації своєї діяльності на початку 1917 р. польські демократичні групи взяли активну участь у польському політичному житті. Створена після сецесії польських демократів на III польському з'їзді партія Польський Демократичний Централ підтримала діяльність Української Центральної Ради й увійшла до складу українського уряду. Впродовж боротьби українців за державність позиція польських демократів базувалася на визнанні окремішності українського народу, їх прав до створення власної незалежної держави, спільних завдань у боротьбі щодо зазіхань більшовицької Росії до України та підтримці національно-визвольних сил після поразки революції.

Зусиллями польських демократів з України відбулося визнання Регентською Радою Королівства Польського Української Держави П. Скоропадського й акредитація польського представництва. Члени ПДЦ знайшли порозуміння з Директорією, брали участь у польсько-українському переговорному процесі, двоє стали міністрами в уряді С. Петлюри.

Підґрунтям для розвитку демократичних ідей поляків в Україні була активна участь у підпільній освітній і культурній діяльності на початку 20 ст., гуртках самоосвіти, учнівських і студентських організаціях, поширення соціалістичних ідей. В основі позиції польських демократів щодо української справи лежали ідеї прометеїзму. Рушійною силою у політиці демократів в Україні виступав також

⁷⁴ Ursyn-Zamarajew J. Pierwsze walki o niepodległość Ukrainy... S. 37.

⁷⁵ Stempowski S. Pamiętniki 1870-1914... S. 342.

⁷⁶ Ibid. S. 303.

⁷⁷ Józewski H. Zamiast pamiętnika. Zeszyty Historyczne. 1982. № 60. S. 94.

державний та особистий інтерес, що полягав у необхідності захисту польської власності в Україні, проведенні низки реформ і забезпеченні прав польського населення в українській державі. Польські демократи були також причетні до питання формування польсько-українського кордону, що базувалося на польських державницьких інтересах і сильнішій міжнародній позиції. Після поразки УНР польська демократія продовжила підтримку українського незалежницького руху. Для реалістичного відтворення суспільно-політичного життя у період українського державотворення важливим є продовження дослідження у напрямку представлення позицій усіх польських політичних таборів.

REFERENCES

- Bartoszewicz, H.** (2005). Roman Knoll and the Cause of Independent Ukraine 1917-1921. From the History of Polish Prometheism. *Polska i jej wschodni sąsiedzi*, 6, 11-30 [in Polish].
- Bartoszewicz, H.** (2018). *Roman Knoll. Politician and diplomat*. Warsaw [in Polish].
- Bilobrovets, O.** (2024). Views of Polish Democrat Eugenie Starchewski on the Prospects for the Development of Europe. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*, 15, 120-129. DOI: <https://doi.org/10.35433/history.112085> [in Polish].
- Borkowska, G.** (1999). *Maria Donbrovska i Stanislaw Stempowski*. Krakow [in Polish].
- Dębski, S.** (2012). The League of Nations and the institutionalization of international politics and the interest of Poland: remarks by Evgeniy Starchewski from March 1919. *Arcana: kultura, historia, polityka*, 6, 169-180 [in Polish].
- Glinka, X.** (1959). In the shadow of the golden gate. *Pamiętnik Kijowski*, 1, 209-236 [in Polish].
- Hai-Nyzhnyk, P. & Potapenko, M.** (2021). Polish Revolutionary Political Parties in the Naddnipryanshchyna of 1917-1918: Attitude Towards the State of Ukraine. *Gileya*, 165 (10), 13-21 [in Ukrainian].
- Jabłoński, H.** (1948). *Polish national autonomy in Ukraine 1917-1918*. Warsaw [in Polish].
- Józewski, H.** (1982). Zamiast pamiętnika. *Zeszyty Historyczne*, 59, 3-65 [in Polish].
- Józewski, H.** (1982). Zamiast pamiętnika. *Zeszyty Historyczne*, 60, 65-157 [in Polish].
- Józewski, H.** (1983). Zamiast pamiętnika. *Zeszyty Historyczne*, 63, 3-75 [in Polish].
- Jurkowski, R.** (2023). 'Dziennik Poznański' and 'Kurier Poznański' on the issue of the Polish eastern border during the preliminary negotiations in Riga (21 September – 12 October 1920). *Przegląd Wschodnioeuropejski*, 14 (1), 149-160. DOI: <https://doi.org/10.31648/pw.9028> [in Polish].
- Korzeniowski, M.** (2019). Poles in Kiev and the Provisional Government (March-July 1917). *Przegląd Wschodnioeuropejski*, 10 (2), 67-76. DOI: <https://doi.org/10.31648/pw.5462> [in Polish].
- Korzeniowski, M.** (2024). Polish Political Union in Ruthenia – creation, organization and activities. *Polacy na Ukrainie. Od powstania Styczniowego do XXI wieku*, 1, 139-152 [in Polish].
- Korzeniowski, M.** (2023). Around the Piłsudski-Petlura Agreement. The Agreement in the Light of Selected Polish Daily Press Publications. *Przegląd Wschodnioeuropejski*, 14 (2), 55-72. DOI: <https://doi.org/10.31648/pw.9702> [in Polish].
- Manusiewicz, A.** (1967). *Poles in the October Revolution (February-October 1917)*. Warsaw: KIW [in Polish].
- Pisuliński, J.** (2004). *Not Only Petliura. The Ukrainian Question in Polish Foreign Policy in 1918-1923*. Wrocław [in Polish].
- Potapenko, M.** (2015). Polish political forces in Dniepr Ukraine during the time of the Central Rada (March 1917 – April 1918). *Literatura ta kultura Polissia*, 79, 127-136 [in Ukrainian].
- Snyder, T.** (2008). *The Secret War. Henryk Józewski and the Polish-Soviet Game over Ukraine*. Krakow [in Polish].
- Starczewski, E.** (1905). *Evolution of the future: thoughts on the times*. Krakow [in Polish].
- Starczewski, E.** (1916) *Our affairs*. Kyiv: L. Idzikowski [in Polish].
- Starczewski, E.** (1917). *Polish life in Ukraine*. Kyiv: skł. gł. N. Gieryn [in Polish].
- Stempowski, S.** (1953). *Memoirs 1870-1914*. Wrocław [in Polish].
- Stempowski, S.** (1972). Ukraine (1919-1920). *Zeszyty historyczne*, 21, 64-88 [in Polish].
- Stempowski, S.** (1973). From the diary (War. Pogrom – 1914-1917). *Zeszyty historyczne*, 23, 101-140 [in Polish].
- Stempowski, S.** (1973). From the diary. *Zeszyty historyczne*, 24, 68-131 [in Polish].

Świętosławski, W. (2000). *Notes, memories, commentaries*. Warsaw. [in Polish].

Ursyn-Zamarajew, J. (1921). *The first struggles for the independence of Ukraine: (Ukrainian movement of 1917-1918)*. Krakow [in Polish].

Zięba, A. (2003-2004). Starczewski Tomasz Eugeniusz Marcelli (1862-1927). *Polski Słownik Biograficzny*. Warszawa, Vol. XLII, 281-284 [in Polish].

Надійшла до редакції / Received: 08.01.2025

Схвалено до друку / Accepted: 15.10.2025